

ŐRZŐK, VIGYÁZZATOK A HATÁRRRA!

Határvédelem, határőrizet, határ vadászok
a középkortól napjainkig

Szerkesztette:

Pósán László – Veszprémy László

Boda József – Isaszegi János

ZRÍNYI KIADÓ

Forisek Péter

A RÓMAI BIRODALOM ÉS A KELETRÓMAI BIRODALOM HATÁRVÉDELMI STRATÉGIÁJA

A Római Birodalom védelmi stratégiája

Történelme során a Római Birodalom több ezer kilométer hosszúságú szárazföldi és vízi határral rendelkezett. Már a nagy hódítások időszakában problémát jelentett a meghódított területek őrizetének garantálása, a szervezett védelmi stratégia azonban a professzionális, állandó hadsereget megteremtő első császárhoz, Augustushoz kötődött. Egy, a római védelmi stratégiával és a birodalom védelmével foglalkozó vitaindító mű szerint a rómaiak a birodalmuk határai mentén élő barbárok folyamatos támadásai miatt állandó katonai fenyegetettséggel néztek szembe, ezért állandó készenlétben kellett tartaniuk hadseregüket.¹ Nyilvánvaló, hogy mind a Római Birodalom, mind az abból kialakult Keletrómai, később Bizánci Birodalom rendelkezett olyan központi védelmi stratégiával, amellyel a több ezer kilométeres határszakaszokat őrizte a szomszédos államokkal, népekkel, illetve a betörő ellenséggel szemben. Luttwak szerint a római császárkorban három különféle elgondolás szerint védték a birodalom határait.²

¹ Edward LUTTWAK: *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century AD to the Third*. Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 1976.

² Luttwak művét már kezdettől fogva sokan pozitívan fogadták, ugyanakkor sok kritika is érte az elmúlt négy évtizedben. Voltak, akik teljesen elutasították a felvetést, hogy a római császárság rendelkezett bármiféle átfogó nagy stratégiával, amelynek alapján a birodalom határainak védelmét a központi kormányzat megszervezte. Voltak, akik szerint ez fokozatosan alakult ki, miután a késő római időszakban a birodalom határai valóban statikussá váltak a hódítások befejezésével. A vitákat összefoglalja: Everett L. WHEELER: *The Army and the Limes in the East*. In: *A Companion to the Roman Army*. (Szerk. Paul ERDCAMP) Wiley–Blackwell, 2011, 237–238., 263. o. 1. lábjegyzet. Magyarul: GRÜLL Tibor: *Az utolsó birodalom. Az Imperium Romanum természetrajza*. Budapest, Typotex Kiadó, 2007, 86–95., 245–247. o.

Augustus és az őt követő Iulius Claudius-dinasztia (i. e. 31 – i. sz. 68)³ stratégiájának lényege a meglévő határokon belül fekvő római területek védelme volt.⁴ Ezt egyrészt a birodalom határai mentén élő népekből szervezett kliensállamok láncolata biztosította, másrészt a birodalom határ menti provinciáiban elhelyezett haderő, amely alapvetően két fő részből állt: a 6000 fős legiókból és a kisebb létszámú (600–900 fős) segédcsoportokból (*auxilia*). Az Augustust követő római császárok folytatták a hódításokat, több újabb területet csatoltak a birodalomhoz. Pannonia területét is csak Augustus halála után terjesztették ki a Dunáig. Claudius foglalta el Britanniát, ugyanakkor Germania római meghódítása még Augustus alatt kudarcba fulladt.⁵ Bár a keleti térségben állandósult a határ a rómaiak és a parthusok között, Nero uralkodása alatt ismét háború robbant ki a parthusokkal Armenia birtoklásáért.⁶

Luttwak szerint a második korszak a i. sz. 69. év és a 230-as évek közötti időszakot ölelte fel.⁷ A i. sz. 69-ben hatalomra kerülő új császári dinasztia, a Flaviusok kezdték el a Luttwak által „tudományos” határoknak (*scientific frontiers*) nevezett *limes* kiépítését.⁸ A keleti térségben történt a legfontosabb változás: a korábbi kliensállamok egy részének önállósága megszűnt és új provinciákat szerveztek belőlük. A hadsereget a határok mentén helyezték el elrettentő szándékkal: folyami határvonal (a Rajna és Duna) megléte esetén a folyók római oldalán, szárazföldi határ esetében a határt a legiós táborok és a segédcsoportok kisebb erődeinek láncolata jelentette. Britanniában a *vallum Hadriani* valóságos fal volt, Ázsiában a természetföldrajzi viszonyok miatt viszont nem sikerült egy természetes határvonalat kialakítani, így Cappadocia és Syria provincia védelmét sajátosan oldották meg a császárok, akárcsak a Traianus által meghódított Dacia provinciáét. A hadsereg által megszállt határok természetesen nem voltak áttörhetetlenek, a határ menti csempészetet, a kisebb betöréseket megakadályozhatták, de nagy, koncentrált támadás esetén a *limes* kudarcot vallott.⁹

³ LUTTWAK: *The Grand Strategy i. m.* 7–50. o.

⁴ Ez nem jelentette azt, hogy a rómaiak feladták a további hódításokat, a császárok a kliensállamokat is saját alattvalóiknak tekintették. Egy felirat szerint egy római szenátor, katonai parancsnok nagy számban telepített át a Dunán barbárokat saját kormányzati területére, Moesiába. GRÜLL *i. m.* 90–91. o.

⁵ Szabó Edit részletesen bemutatja a Pannonia provincia elfoglalásával kapcsolatos elképzeléseket és a provincia megszervezésének fázisait. HAVAS László – HEGYI W. György – SZABÓ Edit: *Római történelem*. Budapest, Osiris Kiadó, 2007, 786–789. o. A védelem kérdéséhez: VÍSY Zsolt: *A ripa Pannonica Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000.

⁶ WHEELER: *The Army i. m.* 239–262. o.; FORISEK Péter: *Arrianos-tanulmányok*. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2013, 43–52. o.

⁷ LUTTWAK: *The Grand Strategy i. m.* 51–126. o.

⁸ A *limes* fogalmának és a határvédelemnek nagyon gazdag idegen nyelvű és magyar szakirodalma van. A régészeti feltárásokról friss feldolgozás: NORBERT HANEL: *Military Camps, Canabae, and Vici. The Archaeological Evidence*. In: *A Companion to the Roman Army*. (Szerk. Paul ERDCAMP) Wiley–Blackwell, 2011, 395–416., különösen 399–401. o.; C. R. WHITTAKER: *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1994. A római *limes* történetével több rendszeresen megjelenő sorozat is foglalkozik, például a *Roman Frontier Studies* vagy a *Limes kongresszusok* aktái.

⁹ A legismertebb példa a Marcus Aurelius és Commodus császárok uralkodása alatt folytatott dunai markomann háborúk, amelyek során a markomann–kvád szövetség a római védelem ellenére előzönlötte és

A harmadik korszak a Severus-dinasztia korszakának végére datálható, amikor a Római Birodalom európai és közel-keleti határa mentén teljesen új politikai-katonai helyzet alakult ki. Európában a nagy népvándorlás első nagyobb hullámai érték el a birodalom dunai határát, majd néhány évtizeddel később a rajnai határt is; keleten pedig a Parthus Birodalmat felváltó Perzsa Birodalom jelentett fenyegetést a rómaiakra.¹⁰ A korszak stratégiája a határok mélységi védelmének (*defense-in-depth*) kiépítése volt. A római hadsereget két részre osztották: a határ menti provinciákban továbbra is állomásoztak határvédő egységek, a birodalom központi belső területein azonban összevonták a legnagyobb harcértékű egységeket, amelyek a hadiutakon viszonylag rövid idő alatt elérték a határ bármely pontját, és jó eséllyel szálltak harcba a betörő ellenséggel.¹¹

Változások a késő római hadsereg szervezetében

A köztársaság korától kezdve a római hadsereg legjelentősebb erejét a nehézfegyverzetű legionarius gyalogság alkotta, akik mellett fontos szerepet játszottak a gyalogos és lovas segédcsoportok.¹² A nehézgyalogságra alapozott római taktika már a i. sz. 2. század háborúiban megmutatta hiányosságait, ezért Hadrianus császár megkezdte a lovasság fejlesztését.¹³ A i. sz. 3. század háborúi, Európában a germán betörések, Ázsiában pedig az újperzsa állam kialakulása azonban teljes katonai válságot okozott. Mindkét esetben az ellenség alapvetően lovasságra alapozott taktikája jelentette a kihívást. Egy nagy létszámú, gyorsan mozgó lovasalakulat kialakítása már Gallienus császár uralkodása alatt megkezdődött, ez is hozzájárult a birodalom helyzetének stabilizálásához a i. sz. 3. század végén.¹⁴ A lényeges változás azonban a császárság új formáját, a dominatust kialakító Diocletianus és Nagy Konstantin császárok nevéhez fűződött.¹⁵

A római hadseregben már a i. sz. 3. századtól kezdve alkalmazták azt a császárok, hogy egy-egy hadjáratra nem egy egész legiót vezényeltek el az állomáshelyéről,

elpusztította Pannonia provincia nagy részét. Kovács Péter: *Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk*. (Specimina Supplementum V.) Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2005.

¹⁰ LUTTWAK: *The Grand Strategy i. m.* 127–190. o.

¹¹ Karl STROBEL: *Strategy and Army Structure*. In: *A Companion i. m.* 269–276. o.

¹² A római taktikához: Alexander ZHMODIKOV: *Roman Republican Heavy Infantrymen in Battle*. *Historia* 49 (2000), 67–78. o.; Pierre CAGNIART: *The Late Republican Army (146–30 BC)*. In: *A Companion to the Roman Army*. (Szerk. Paul ERDCAMP) Wiley–Blackwell, 2011, 80–95. o.; C. M. GILLIVER: *The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army*. In: *A Companion i. m.* 2011, 183–200. o.

¹³ FORISEK: *Arrianos-tanulmányok i. m.* 73. o.

¹⁴ Lásd 11. lábjegyzet.

¹⁵ KÁKÓCZKI Balázs: *Vegetius: Epitoma rei militaris. Az „Epitoma” hatása a középkori (had)tudományos irodalomra*. PhD-értekezés. Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, 2012, 56–59. o. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/1155443/doktK-Bal%C3%A1z-t.pdf?sequence=5&isAllowed=y> (A letöltés ideje: 2017. március)

hanem csak a legióból kiválogatott elit katonák egységét, egy *vexillatiót*. A 3. század végére a vexillatiók teljesen elszakadtak a legiótól, amelyhez korábban tartoztak és beolvadtak a késő római elitcsapatokba. Ezeket Diocletianus szervezte meg, nevük *comitatenses* volt. Ezek az alakulatok egy ezerfős gyalogos legióból, egy ötszáz fős gyalogos auxiliából és egy szintén ötszáz fős lovas vexillatióból álltak.¹⁶ A comitatenses egységek a legjobban képzett katonákból álltak, felszerelésükben és ellátásukban messze felette voltak a többi egységnek. Egy elit lovassági egység is volt, a *scholae*, amelyet Diocletianus hozott létre, miután megszüntette a több száz éven át működő római praetorianus testőralakulatokat. A scholae eredetileg az új császári testőrség volt, később azonban ők is harctéri szolgálatot láttak el.¹⁷ Az új katonai ellenfelek miatt a római lovasságon belül egyre nagyobb szerepet játszott a nehézlovasság, a *cataphractarii* és a *clibanarii*.¹⁸

Diocletianus a hadsereg másik feléből határvédő egységeket szervezett, ezek az alakulatok voltak a *limitanei* vagy *ripenses* (a limitanei a szárazföldi, a ripenses a vízparti alakulatok megnevezése volt). Az alakulatok a korábbi legiók azon részeitől jöttek létre, amelyeket nem vezényeltek el vexillatióként. A comitatenseshez hasonlóan ezerfős legiókból, valamint 500 fős gyalogos vagy lovas auxiliából álltak. Feladatuk egy, a korábbi időszakhoz képest rövidebb határszakasz védelme volt, elsősorban a határ felügyelete, az ellenséges betörések jelentése, illetve kisebb betörő egységek visszaverése.¹⁹ A korábbi időszakhoz hasonlóan a határokon nagyobb erődökben (*castrum, castra*) vagy kisebbekben (*burgus*) állomásoztak.²⁰ Alacsonyabb rangúak voltak a többi egység katonáinál, ezért kevesebb zsoldot is kaptak, illetve kompenzációként határ menti földbirtokokat kaptak. A késő császárkorban a hadsereg kiegészítésének egyik legfontosabb módja a limitanei katonaság volt, mivel a fiúgyermek csak akkor örökölhették apjuk földbirtokát, ha maguk is beléptek a hadseregbe.

¹⁶ STROBEL: *Strategy i. m.* 267–268. o.; Michael WHITBY: *Army and Society in the Late Roman World: A Context for Decline? In: A Companion i. m.* 521–524. o.; Martinus J. NICASIE: *Twilight of Empire: the Roman Army from the Reign of Diocletian until the Battle of Adrianople*. Amsterdam, J. C. Gieben, 1998, 1. fejezet; Pat SOUTHERN – Karen R. DIXON: *The Late Roman Army*. London–New York, Routledge, 1996. Láthatjuk, hogy a korábbi hagyományos római katonai egységek (*legio, auxilia*) jelentése teljesen átalakult.

¹⁷ Richard Ira FRANK: *Scholae Palatinae. The Palace Guards of the Later Roman Empire*. Rome, 1969.

¹⁸ A nehézlovassághoz lásd John W. EADIE: *The Development of Roman Mailed Cavalry*. *The Journal of Roman Studies* 57 (1967), 161–173. o.

¹⁹ STROBEL: *Strategy i. m.* 268. o.; Hugh ELTON: *Warfare in Roman Europe AD 350–425*. Oxford, Oxford University Press, 1997, 204–206. o.; Benjamin ISAAC: *The Meaning of the Terms limes and limitane*. *The Journal of Roman Studies* 78 (1988), 125–147. o.

²⁰ HANEL: *Military Camps i. m.* A katonai tábor terminológiájához magyar nyelvű összefoglalás: VAJNER Balázs: *Castra, castrum, castellum. Statisztika és interpretáció*. PhD-értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Klasszika-filológia Műhely, Piliscsaba, 2015. <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7431/file/disszert%C3%A1ci%C3%B3B3.pdf> (A letöltés ideje: 2017. március)

A hadsereg vezénylete

A dominatus korának legjelentősebb változása a császári hatalom, valamint ezzel együtt a politikai és a katonai hatalom megosztása volt. A i. sz. 4. században a Rajna és a Duna mentén, keleten pedig Cappadocia és Syria provinciák határa mentén is háborúk voltak. Ez a katonai helyzet szükségessé tette, hogy a legmagasabb szinten foglalkozzanak az egyes határszakaszok védelmével. Diocletianus a császári hatalom megosztásának elvét választotta, amelyben négy császár uralkodik együtt (*tetrarchia*): a császárok között sajátos hierarchia van, a nyugati és a keleti területeket is egy-egy *augustus*, illetve egy-egy nekik alárendelt *caesar* kormányozta. A társuralkodók házassági kapcsolatokkal és hűségesküvel biztosították egymás iránti lojalitásukat, ez azonban már az első hatalomváltásnál kudarcot vallott és polgárháborúhoz vezetett. Nagy Konstantin és utódai viszont a családtagok közötti hatalommegosztást alkalmazták, ez a rendszer néhány évtizedig működőképesnek bizonyult.²¹ A birodalom védelmének megszervezésére a császárok mellé katonai főparancsnoki tisztségeket hoztak létre. A hadsereg két fegyvernemének megfelelően az egyik a gyalogság (*magister peditum*), a másik a lovasság (*magister equitum*) parancsnoka volt. II. Constantius volt az első, aki ezen tisztségek alatt három territoriális parancsnoki tisztséget is létrehozott: a keleti seregek parancsnoka (*magister militum per Orientem*), a nyugat-európai területek parancsnoka (*magister equitum per Gallias*) és a dunai–balkáni térség parancsnoka (*magister militum per Illyricum*). Az egyes parancsnokok a rájuk bízott terület védelmének megszervezéséért feleltek.²²

A barbár invázió és a Nyugatrómai Birodalom felbomlása

A 370-es évektől a Római Birodalmat több száz éven keresztül érték a népvándorlás különböző hullámai. A kezdetek egy addig ismeretlen ázsiai lovas néphez, a hunokhoz kötődtek, akik nyugatra vonulva éppen 370-es években érkeztek meg Belső-Ázsiából a kelet-európai síkságra, és leigázták az ott élő népeket, az alánokat és a keleti gótokat. A nyugati gótok a hun uralom elkerülése miatt nyugat felé menekültek, és így a Római Birodalom határaihoz érkeztek. A katonahiánnyal küzdő római kormányzat befogadta őket. Ettől kezdve a nyugati gótok *foederatiként*

²¹ A tetrarchia rendszere: HAVAS, HEGYI, SZABÓ: *Római történelem i. m.* 587–591. o.; Konstantin rendszeréhez: *Uo.* 600–605. o.

²² ELTON: *Warfare i. m.* 208–209. o.

szolgálták a birodalmat, vagyis földeket kaptak a határ menti balkáni területeken, cserébe pedig ellátták az al-dunai határok védelmét.²³

A római császár, Valens egy tömbben telepítette le a gótokat a Balkánon, így azok megtarthatták saját törzsi-nemzetségi szervezetüket, illetve saját vezetőik uralma alatt éltek továbbra is. A gótok ellátásával megbízott római tisztségviselők nem adták meg a katonáknak járó juttatásokat, sőt rabszolgákat követeltek tőlük az ellátmányért cserébe, ezért a gótok fellázkodtak és Konstantinápoly felé indultak.²⁴ Valens császár személyesen vonult ellenük, de a 378-as hadrianopolisi csatában vereséget szenvedett és maga is elesett. Valens utóda, Theodosius császár 382-ben kiegyezett a gótokkal és szabályos szerződést kötött velük (*foederatio*), amelyben azok vállalták a katonáskodást, a császár pedig Thrákia egy részét adta nekik, ahol szervezetüket megtartva letelepedhettek. A későbbiekben ez a szerződés vált minztá, amikor újabb népek kértek bebocsátást a birodalomba.

Theodosius 395-ben, halála előtt felosztotta a birodalmat a két fia között: Honorius kapta a nyugati részt, Arcadius pedig a keletit. A felosztás megfelelt a korábbi évek hatalommegosztási rendszerének, csak a későbbi események következtében vált véglegessé, hogy az egységes birodalom ettől kezdve Nyugatrómai és Keletrómai Birodalomra vált szét. Alarik, a nyugati gótok királya nemcsak kiváló katona volt, hanem remek diplomáciai érzékkel is rendelkezett, a zsoldfizetés elmaradása miatt a gótokkal végigrabolta a Dél-Balkánt és egészen Konstantinápolyig vonultak. Honorius nyugatrómai császár hadvezére, Stilicho győzte le Alarikot, aki ezt követően kiegyezett a keletrómai udvarral, így megtarthatta királyságát, sőt birodalmi tisztséget is kapott (*dux Illyrici*). Ezt követően a 400-as évek elején a keletrómai udvar jóváhagyásával többször is betört Itáliába és végigrabolta azt. Stilicho két alkalommal is legyőzte a gótokat, ám az ifjú Honorius császárra gyakorolt túlzott befolyása és barbár származása miatt mind a nyugati, mind a keleti birodalomban sok ellensége lett. A folyamatos intrikák hatására végül egy olyan katonai veresége miatt vált kegyvesztetté, amiről nem is ő tehetett. Halála után az Itáliában állomásozó barbárokból álló csapatai ellen bosszúhadjárat indult, így azok Alariktól kértek segítséget.²⁵

A gótok a lehetőséget kihasználva 410-ben ismét betörték Itáliába, és két évig tartó hadjárat után még Rómát is elfoglalták és kifosztották. Honorius még 404-ben a jól védhető Ravennába tette át székhelyét, és egyáltalán nem törődött az ősi főváros felmentésével. Ezt követően a gótok, Alarikkal az élén kivonultak Itáliá-

²³ Timo STICKLER: The Foederati. In: *A Companion i. m.* 504–506. o.

²⁴ E. A. THOMPSON: *A hunok*. Szekits Kiadó, 2003.

²⁵ R. C. BLOCKLEY: Alaric in Italy (408–410). In: *The Cambridge Ancient History. XIII. The Late Empire A.D. 337–425.* (Szerk. Avril CAMERON, Peter GARNSEY) Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 125–128. o.; Kiss Magdolna: *Gót vezéregyéniségek a késő Római Birodalomban.* (Getica-kutatások) Pécs, GeniaNet Könyvkiadó, 2007.

ból, majd Hispania és Gallia területén letelepedve létrehozták a Vizigót Királyságot.²⁶ A gótok után a Nyugatrómai Császárságra III. Valentinianus uralkodása alatt (424–455) a szintén germán vandálok és a hunok jelentettek veszélyt. Geiserich vandál király kihasználva a császár és az afrikai helytartók közötti ellentétet, átkelt Észak-Afrikába, és uralma alá hajtotta a területet. Geiserich elutasította, hogy a gótok mintájára szövetséget kössön a birodalommal, így Észak-Afrika és a nyugat-mediterrán szigetek egykori római területén egy önálló állam jött létre, a Vandál Királyság. A vandálok fosztogatásai, kalózkciói ellen a birodalmi kormányzat nem tudott mit tenni, kénytelen volt elismerni a vandál államot (474).²⁷

A Keletrómai Birodalom számára a fenyegetést a 4. századtól a Balkánra betelepedett gótok, illetve a dunai térségből érkező különféle germán támadások jelentették. Ezeket a támadásokat még kezelni tudták, a legnagyobb kihívás a 440-es évektől Attila hun birodalma lett.²⁸ A legnagyobb probléma az volt, hogy Konstantinápoly nem rendelkezett elegendő katonával,²⁹ illetve a birodalom anyagi nehézségei sem tették lehetővé egy megfelelő nagyságú zsoldos haderő létrehozását. Attila 447-ben egészen Hellasig nyomult. A keletrómaiak a katonai helyett végül diplomáciai megoldás alkalmaztak: Attilát adófizetéssel tartották távol birodalmuktól, illetve évekig nyújtották a diplomáciai tárgyalásokat, ezért a hunok feladták területi követeléseiket és a Nyugatrómai Birodalomra támadtak.

A két birodalomrész sorsa nemcsak politikailag, hanem katonailag is másként alakult 395 után. Nyugaton a *magister peditum praesentalis* posztja megerősödött és a *magister equitum*, illetve a *magister equitum per Gallias* teljesen alárendelt szerepet játszott. A *magister peditum praesentalis* tisztségét az V. századtól *magister ultrisusque militaenae* nevezték. Ő volt az egész nyugati hadsereg parancsnoka. A főparancsnokoknak nemcsak katonai, hanem politikai szerepük is jelentősen megnőtt: Aetius, Stilicho vagy Ricimer gyakorlatilag a császárok helyett vagy mellett irányította a nyugati birodalomrészt.³⁰

Keleten ezzel szemben a hadsereg decentralizációja figyelhető meg. A Keletrómai Birodalom hadseregét három nagyobb egységbe sorolhatjuk. A *comitatus praesentales* a császárt kísérő testőregységekből állt, amely a fővárosban, Constantinopolisban állomásozott, illetve elkísérte az uralkodót minden útjára. A *comitatus* és *limitanei* egységek az egységes birodalomhoz hasonlóan támadó, illetve határőrző funkciókat láttak el. A birodalom védelmét az egyes területi egységek

²⁶ BLOCKLEY: *Alaric i. m.* 129–133. o.; STICKLER: *The Foederati i. m.* 507. o.

²⁷ F. M. CLOVER: *Geiserich and Attila*. *Historia* 22, 1972, 104–117. o.; Czúth Béla: *Geiserich és vandáljai Rómában (455. június 2–16.)*. *Acta Antiqua et Archaeologica*. Supplementum II. Szeged, 1979.

²⁸ THOMPSON *i. m.*; Bóna István: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest, Corvina Kiadó, 1993.

²⁹ A római hadkiegészítés rendszeréhez a 4–5. században: VÁRADI László: *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.

³⁰ John Michael O'FLYNN: *Generalissimos of the Western Roman Empire*. Edmonton, University of Alberta, 1983.; Wolf LIEBESCHUETZ: *Warlords and Landlords*. In: *A Companion i. m.* 481–483. o.

védelméért felelős főparancsnokok (*magister*), illetve az alájuk rendelt kisebb területekért felelős *duxok* látták el. Beosztásuk a következőképpen alakult:³¹

Magister Militum per Illyricum (székhelye Sirmium)

- Dux Moesiae I
- Dux Daciae Ripensis

Magister Militum per Thracias (székhelye Marcianopolis)

- Dux Moesiae II
- Dux Scythiae

Magister Militum per Orientem (székhelye Antiochia)

- Dux Syriae
- Dux Mesopotamiae
- Dux Phoenicis
- Dux Palaestinae
- Dux Arabiae
- Dux Osroenae
- Dux Armeniae

Comes rei militaris Aegypti

- Dux Thebaidos
- Dux Libyarum

A hadsereg sajátos egységét alkották az isauriaiak, akiket egy külön comes irányított (*comes Isauriae*). Ők a császári testőrség elitalakulatát alkották.

A keletrómai hadsereg újjászervezése

476-ban Odoaker megfosztotta trónjától Romulus Augustulust, azonban elismerte a keleti császár, Zénón hatalmát, mivel a császári jelvényeket Konstantinápolyba küldte. A formális elismerés ellenére a keleti császárok hatalma elég korlátozott volt mind a nyugati területeken, mind saját birodalmukban. A balkáni területeken és magában a fővárosban is nagyszámú betelepülő germán és egyéb népcsoport volt, a belpolitikában pedig komoly problémát okoztak a vallási küz-

³¹ A 4. század végéről ránk maradt egy lista, a Notitia Dignitatum a teljes Római Birodalom hivatali struktúrájáról és vezető tisztségeiről. A táblázat ez alapján készült. *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honorique Caesarum tempora*. (Szerk. BORHY László) Budapest, Pytheas Kiadó, 2003.

delmek az orthodoxia és a különféle keresztény irányzatok között.³² Anastasios császár (491–519) rendezte a problémákat, adóügyi reformjaival nagy kincset halmozott fel a kincstárban (320 000 font arany), illetve megtörte a Konstantinápolyban nagy hatalmat birtokló isaurai törzs uralmát. Gazdasági-pénzügyi reformjai lehetővé tették, hogy Iustinianus katonai akciókat indítson a nyugati birodalomrész visszafoglalására.³³

Iustinianus hadserege tulajdonképpen annak a késő római hadseregnek volt a végleges formája, amit Diocletianus és Constantinus megreformált. A Constantinus által törvénybe iktatott örökletes katonaságot Iustinianus megszüntette, és helyette ismét az önkéntes toborzás lépett a gyakorlatba.³⁴ Elsősorban nem a birodalom területéről, hanem különböző barbár népcsoportokból soroztak.

A hadsereg ekkor is a késő római korból ismert alakulatokra, harctéri és határmenti egységekre oszlott. A comitantenses egy része a magister militum parancsnoksága alá tartozott, másik része, amelyet *palatininek* neveztek, közvetlenül a császár fennhatósága alá. A császár testőrségét az I. Leo által alapított palotaőrőség az *excubitores* adta. Ez egy 300 fős alakulat volt, akiknek élén egy *comes* állt.³⁵

A comitatenses mellett Iustinianus uralkodása alatt megjelennek a *foederati* alakulatok, amelyek alapvetően különböztek a késő római hasonló nevű csapatoktól. A iustinianusi foederati alakulatokban már nem egy egész törzs szolgált saját vezetőik alatt, hanem tagjait a környező barbár népek közül sorozták egyesével, önkéntes jelentkezés alapján, és császári tisztek alatt szolgáltak lovas egységekben.³⁶ Fontos szerepet kaptak a *bukellarios* alakulatok, amelyek a keletrómai nemesség magánhadseregei voltak. Maga Belisarios is Iustinianus bukellariosa volt, mielőtt azt császárrá választották. A 7. századra ezek az alakulatok hivatalossá váltak, és elit egységként különültek el a hadsereg többi részétől.³⁷

A limitanei státuszában nagy változás nem állt be a késő ókorhoz képest. A legfőbb az volt, hogy a katonai feladatok teljesítéséért cserébe földjuttatásokat kaptak, azaz már félig paraszti létformát képviseltek.

³² John MOORHEAD: *Theoderic, Zeno and Odovacer*. Byzantinische Zeitschrift 77 (1984), 261–266. o.

³³ Georg OSTROGORSKY: *A bizánci állam története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 73–74. o. Az isauriak katonai szerepe a gótok elleni háborúban nőtt meg, ezt követően viszont ők jelentettek problémát túl nagy befolyásuk miatt. Ehhez: B. D. SHAW: *Highlands and lowland peace: the mountains of Isauria-Cilicia*. Journal of Economic and Social History of the Orient 33 (1990), 199–233., 237–270. o.

³⁴ Elton HUGH: *Army and Battle in the Age of Justinian*. In: *A Companion i. m.* 535. o. Sok esetben a legyőzött sereg katonáit sorozták be a hadseregbe.

³⁵ Warren T. TREADGOLD: *Byzantium and Its Army, 284–1081*. Stanford, Stanford University Press, 1995, 13–14. o.

³⁶ ELTON: *Army i. m.* 537. o.

³⁷ LIEBESCHUETZ: *Warlords i. m.* 488–490. o.; Walter Emil Jr. KAEGI: *Byzantine Military Unrest. 471–843. An Interpretation*. Amsterdam, Adolf M. Hakkert Publisher, 1981, 50–51. o.

A hadsereg vezénylete

Iustinianus korában a hadsereg főparancsnoka továbbra is a *magister militum* volt, az alája rendelt egyes területekért felelős parancsnokok számát azonban a császár tovább növelte, így folytatódott a Keletrómai Birodalom hadseregére jellemző decentralizálás. A *magister militum per Orientem* területét három részre osztották, az egyik *magister* Armeniáért, a másik Mesopotamiáért, a harmadik pedig Scythiáért felelt. A nyugati hódítások sikerét követően az egyes területek katonai parancsnokságát egy-egy *magister* végezte (Italia, Africa és Hispania). A főváros, Konstantinápoly védelmét két *magister militum praesentalis* szervezte. A iustinianusi hadseregben összesen tíz *magister militum* volt. A határmenti területeken a *dominatus* korhoz hasonlóan *duxok* látták el a rájuk bízott határszakasz védelmét, azonban nemcsak a *limitanei* alakulatok tartoztak parancsnokságuk alá, hanem ott állomásozó *comitatenses* és *foederati* is.³⁸

Iustinianus hadserege

Iustinianus hódító hadseregének létszáma sokkal alacsonyabb volt a késő római császárkor hadseregéhez képest, a hadseregben összesen csupán körülbelül 150 000 katona szolgált. A hódító hadseregek létszáma is rendkívül alacsony volt, Belisarios mindössze 16 000 katonával rohanta le a vandál királyságot. A kis létszámú hadsereg látványos sikereinek oka a gondos előkészítés, a hadtáp megszervezése és a mozgékony volt. A legutóbbiban döntő szerepet játszott a keletrómai hadiflotta.³⁹

A i. e. 31-es *actiumi* csata után a rómaiak az egész Földközi-tenger partvidékét uralmuk alatt tartották, éppen ezért nemcsak *Mare Interumnak*, hanem *Mare Nostrumnak*, vagyis a „mi tengerünknek” is nevezték teljes joggal. A császárkori római hadiflották feladata a tengeri hajózás biztonságának fenntartása, a kalóztevékenység felszámolása, illetve időnként a belpolitikai viszonyok stabilizálása volt (Itáliában nem állomásozhatott római legio a római törvények szerint, azt viszont nem tiltotta semmiféle szabály, hogy Misenumban és Ravennában egy-egy több ezer tengerésszel és katonával ellátott hadiflottát tartson fent).⁴⁰

A vandálok 4–5. századi támadásuk során a Földközi-tenger nyugati medencéjében átvették a hatalmat, Itáliát és a nyugati provinciákat, sőt még magát Róma

³⁸ ELTON: *Army i. m.* 537–540. o.; LOUIS BRÉHIER: *A bizánci birodalom intézményei*. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2003, 346–347. o.

³⁹ ELTON: *Army i. m.* 536. o.

⁴⁰ A római flottához: D. B. SADDINGTON: *Classes. The Evolution of the Roman Imperial Fleets*. In: *A Companion i. m.* 201–218. o.

városát is a tenger felől támadták. A nyugatrómai flottával szemben keleten elég jelentős hadiflottával rendelkeztek, 468-ban I. Leó egy ezer hajóból álló flottát küldött Geiserich vandál király ellen, az expedíció parancsnoka, Basiliskos azonban kudarcot vallott.⁴¹ Iustinianus a konstantinápolyi flotta mellett megerősítette az alexandriai (Egyiptom), antiochiai flottákat, újat hozott létre a fekete-tengeri Khersónban, illetve a vörös-tengeri Eilatban. Itáliában újjászervezte a misenumi, ravennai és aquileiai hadiflottákat, Afrikában pedig a carthagóit.⁴² A flottabázisok lettek a bizánci hadsereg „ugródeszkái”, ahonnan az ismét nagy területekre kiterjedő birodalom minden tengerpartját el lehetett érni. A Földközi-tenger ezzel a korábbi időszakhoz hasonlóan egy birodalom uralma alatt egyesült. Az európai belső területek éppen emiatt nem kerültek ismét keletrómai uralom alá, mivel itt a hadsereg nem tudta tartósan megvetni a lábát és nem tudott elegendő utánpótlást szerezni a vízi útvonal hiánya miatt.

Határvédelem

A hódítások következtében több ezer kilométernyi új szárazföldi határszakasz került a Keletrómai Birodalom uralma alá, amely szinte megoldhatatlan feladatot jelentett a kormányzat számára. Az egyes tartományok határterületein ugyanakkor eltérő civilizációs fokon álló, teljesen más védelmi stratégiát követelő ellenfelek álltak. Ázsiában pedig a Szászánidák perzsa államával kellett megküzdeni a *modus vivendit*, a nyugat-európai területeken és Afrikában az állami fejlődés különböző fokán álló germán államalakulatokkal, Balkánon a szlávokkal, majd az avarokkal. Az avar vándorlás Iustinianus utolsó éveiben érte el a Keletrómai Birodalmat, és az őt követő időszakban okozott hatalmas válságot Konstantinápoly számára. A védelmi stratégiában a határ menti területek katonai védelme mellett kiemelt szerepet játszottak a diplomáciai tárgyalások, a különféle egyezségek és szövetségkötések.⁴³

A balkáni határvonalon nagyarányú építkezésekkel erősítették meg a Duna vonalát. A főbb erődök Singidunum (Belgrád), Sirmium (Sremska Mitrovica/Szávaszentdemeter), Viminacium (Kostolac), Naissus (Niš), Nikopolis (Nikopol/Nikápoly) és Durostorum (Silistra) voltak, amelyek mind a legfontosabb hadiutak mentén helyezkedtek el. A tartományok belsejében is nagy számban épültek az utak mentén erődök, hogy lelassítsák a betörő ellenséget.⁴⁴ A keleti limes men-

⁴¹ OSTROGORSKY: *A bizánci állam i. m.* 70. o.

⁴² BRÉHIER: *A bizánci birodalom i. m.* 411–416. o.

⁴³ Luttwak a bizánci védelmi stratégiáról is készített egy összefoglaló művet: Edward. N. LUTTWAK: *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. Cambridge–London, Harvard University Press, 2009.

⁴⁴ ELTON: *Army i. m.* 538–539. o.; BRÉHIER: *A bizánci birodalom i. m.* 356. o.

tén is számos római erődöt és kisebb castellumot, illetve őrhelyet építettek újjá, illetve erősítettek meg Lazika területétől egészen az Arab-sivatagig. Ebben a térségben a régi római limes Trapezustól indult és Satalán, Melitenén és Samosatán át húzódott a syriai határig, ahol Zeugma volt a védelem központja. A iustinianusi időszakban a római limes előterében élő államokat és törzseket ismét szorosan bevonták a keletrómai határok védelmébe: Lazika, a kaukázusi Ibéria, Armenia és a Ghasszánidák királysága jelentette az első védelmi vonalat. A keleti tartományok belsejében is több erősített helyet hoztak létre a stratégiai fontosságú kis-ázsiai útvonalak mentén. A birodalom legjelentősebb városai, köztük maga a főváros, Konstantinápoly is új, minden korábbinál erősebb és hatalmasabb védműveket kaptak.⁴⁵ A hatalmas építkezések azonban önmagukban kevésnek bizonyultak, hiszen a zsoldoshadsereg fenntartása rendkívül sok pénzt emésztett fel, ráadásul létszámuk, mint korábban láttuk, igen alacsony volt, és ezek is a hódító hadjáratokban, illetve az új tartományok megszállásában vettek részt. A határok mentén állomásozó limitanei egységek harci értéke pedig lényegesen kisebb volt a mobil hadseregekéénél.⁴⁶ Éppen ezért a védelmi rendszerek építése és a katonaság felvonulása mellett, vagy olykor ahelyett, a diplomácia játszott fontos szerepet a határok védelmében. Ennek számos fontos színtere volt a császári követküldésről kezdve, a baráti ajándékokon (vagy adófizetésen) és a dinasztikus házasságokon át a szövetségekötésig egy közös ellenséggel szemben, és olykor maga a keresztény hittérítés is a diplomácia eszköztárába tartozott.

A késő római gondolkodáshoz hasonlóan a keletrómai császárok az egész földkerekség (*orbis terrarum*) urai voltak, akik a nem uralmuk alatt álló népek és országok uralkodóit is saját alattvalóiknak tekintették. A barbár államok uralkodói között ugyanakkor bonyolult hierarchia volt a keletrómai és későbbi bizánci udvari rendtartás szerint, amelynek csúcsán a császárral egyedül a perzsa uralkodó volt egyenrangú, míg a többi király és fejedelem meghatározott rend szerint követte egymást.⁴⁷ Az egyes rangokhoz pedig bizonyos politikai-katonai rangot birtokló keletrómai követek társultak – ezzel fejezte ki a császár az illető uralkodó helyzetét a diplomáciában. Természetesen a Keletrómai Birodalomra támadó népek uralkodói több esetben is a legmagasabb rangú követeket követelték: Priskos rhétor követségét megelőzően például Attila hun király consulviselt követeket kért a tárgyalásokhoz II. Theodosius császártól. A keletrómai udvar azonban még ebben a kritikus helyzetben is úgy döntött, hogy alacsonyabb rangú követet küld, mert „ne kívánja Attila, hogy a legmagasabb rangúak menjenek hozzá követség-

⁴⁵ BRÉHIER: *A bizánci birodalom i. m.* 356–357. o.

⁴⁶ *Uo.* 345. o.

⁴⁷ *Uo.* 285–290. o.

be, mert ez sem Attila őseivel, sem Scythia egyéb királyaival szemben nem volt szokásban, hanem mehetett akármelyik katona vagy hírvivő”.⁴⁸

A baráti ajándék a legtöbb esetben azt jelentette, hogy a keletrómai udvar (szintén a római császárkorhoz hasonlóan) gyakorlatilag nemesfém kincsekkel vagy pénzzel váltotta meg a békét egy barbár néptől. Már az előbb említett Priskos-féle követjárásnál is Maximinos keletrómai követ a császár és a maga nevében is értékes kincseket vitt Attilának, hogy ezzel nyerje meg a hun uralkodó jóindulatát. Iustinianus a nyugati hódítások idején több alkalommal is pénzfizetéssel vásárolta meg a perzsáktól a békét, hogy ne kelljen kétfrontos háborút vívnia. 540-ben a perzsa támadást ezzel állította meg, majd 562-ben ugyancsak nagy pénzmennyiséggel vette meg ötven évre a békét a Szászánida uralkodótól.⁴⁹

A klasszikus antikvitás Iustinianussal zárul: ő volt az utolsó olyan római császár, aki a Keletrómai Birodalom erőforrásait felhasználva megpróbálta helyreállítani az egységes Római Birodalmat. Utódai a keleti birodalomrészt megtartására és megerősítésére koncentráltak, hamarosan nyelvében és kultúrájában is göröggé vált a birodalom, bár egészen az 1453-as megszűnéséig vállalta latin örökségét is. Iustinianus így egy korszak végét jelentette, ugyanakkor a hadsereg szervezésével és a birodalom védelmi stratégiájának megszervezésével példaként szolgált az utódok számára. A nagy katonai reformok későbbi utódaira maradtak (elsősorban Hérakleiosra), de az a mozgékonyság, ami hadseregét jellemezte, még jó ideig a bizánci hadsereg jellemzője maradt. Ugyanakkor a hódítások mellett nagyon gondosan ügyelt arra, hogy megakadályozza azt, hogy hadserege többfrontos háborúra kényszerüljön a hosszan elnyúló határokon.

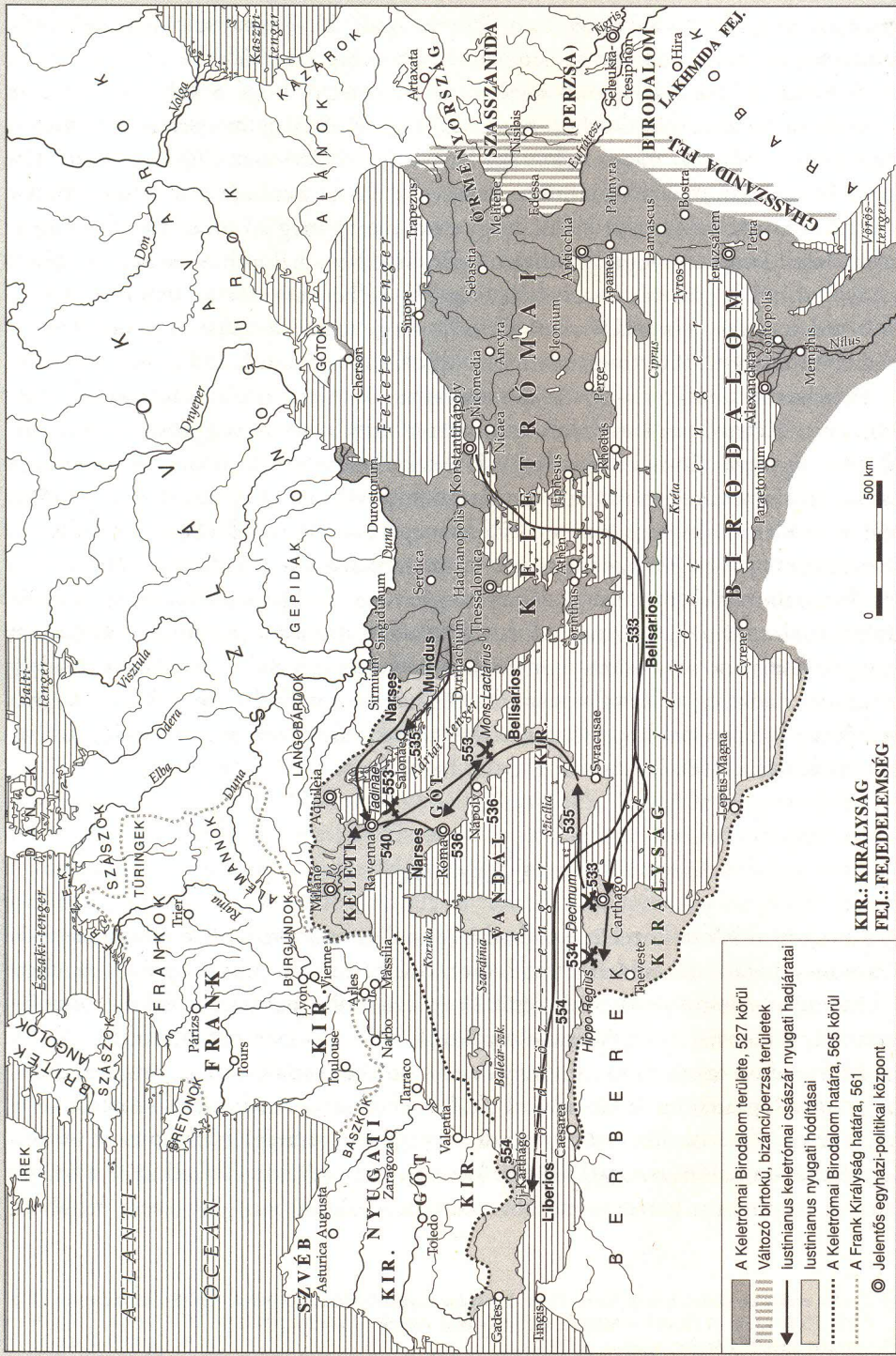
Összegzés

A Római Birodalom közel öt évszázados fennállása alatt különféle módokon szervezte meg határainak védelmét. A legfontosabb eszköz a hadsereg volt, emellett a különféle védelmi rendszerek (erődök és kiserődök hálózata, falak és sáncok), valamint a katonai és diplomáciai eszközök is fontos szerepet játszottak. A Római Birodalom lassú, több mint egy évszázados hanyatlását, majd megszűnését a belpolitikai, gazdasági és társadalmi okok mellett a barbár invázió okozta, amely ellen az egységes birodalom nem tudott megfelelő stratégiát alkalmazni. A kettészakadt birodalom nyugati felének kormányzata néhány évtized alatt a barbár törzsek folyamatos betelepülése következtében fokozatosan elvesztette hatalmát

⁴⁸ *Priskos rhétór töredékei.* (Ford. KATÓ Péter, LINDNER Gyula, SZILÁGYI Sándor) exc. 8 Carolla = nr. 11.2; 12.2; 13.1; 13.3; 14 Blockley. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2017.

⁴⁹ OSTROGORSKY: *A bizánci állam i. m.* 76. o.

Európa I. Iustinianus korában (527–565)

- A Keletromai Birodalom területe, 527 körül
- ▨ Változó bírókú, bizánci/perzsa területek
- ▧ Iustinianus keletromai császár nyugati hadjáratai
- ▩ Iustinianus nyugati hódításai
- A Keletromai Birodalom határa, 565 körül
- A Frank Királyság határa, 561
- Jelentős egyházi-politikai központ

KIR.: KIRÁLYSÁG
FEJ.: FEJEDELEMSÉG

területei felett, majd megszűnt létezni. A Keletrómai Birodalom a 6. századig megőrizte a késő Római Birodalom katonai és stratégiai rendszerét. A nyugati birodalomrész megszűnését követően minden irányból ellenség vette körül, szárazföldi és vízi határai egyaránt voltak. Iustinianus hódításait követően a birodalom területe olyan tengerparti tartományokkal gyarapodott, ahol még jelen volt a római kontinuitás, de már a területet elfoglaló germán törzsek is. A tengerparti sávokat ugyanakkor a szárazföld felől ezen kialakuló germán államalakulatok határolták. Az 5–6. századi keletrómai hadsereg lényegesen kisebb volt a néhány évszázaddal korábbi római hadsereghez képest. A hadsereg ütőképességét megnövelte a lovassági taktika széles körű alkalmazása és a mozgékonyság. Ugyanakkor a iustinianusi hadsereg visszaszerezte a teljes Földközi-tenger feletti uralmat, így gyorsan tudott mozogni a tengeri útvonalon keresztül a jelentős létszámú keletrómai hadiflotta támogatásával. Iustinianus jelentős erődhálózatot épített ki a birodalom határai mentén, a birodalom belsejében futó hadiutak mellett fekvő városokban, valamint a nagyvárosokban. Mindazonáltal a katonai-stratégiai megoldások mellett jelentős szerepet kapott a diplomácia is, amelynek sok esetben sokkal nagyobb szerepe volt a birodalom megvédésében, mint a keletrómai hadseregnek. A diplomácia eszköztárában a császári követküldések, a baráti ajándékok vagy az adófizetés, a dinasztikus házasságok, a túszadás, a szövetségekötés egy közös ellenséggel szemben, továbbá a keresztény hittérítés is fontos szerepet játszott.

A Krim-félsziget a 6. században

